

ЗМІНИ В ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: АНАЛІЗ МЕМУАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Кудінов Д. В., доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту, Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Суми, Україна

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25112020/7246

Abstract. *The author emphasizes the importance of memoirs for the study of psychology and ideological views of the Ukrainian peasantry, which made the bulk of the population, whose support the representatives of the pro-government and opposition forces fought for. It is stated, that, on the one hand, monarchical views were preserved and, on the other hand, their synthesis with new ideas inspired by the "city" took place. Moreover, the emergence of a young generation of politically active peasants, agrarian leaders, deprived of illusions about the old regime is pointed to. It is proved that the peasants as a whole unanimously advocated the ideals of "land and freedom", while the dominant, regardless of land use forms, remained the idea of land nationalization, which coincided with the religious worldview of farmers: "the land is no one's – it's God's". It is underlined, that a number of memoirs authors held an opinion that in those areas where the ideological breaking point had already taken place, the peasantry willingly accepted political agitation, joining the activities of anti-government organizations.*

Keywords: *The Russian Revolution of 1905, peasantry, monarchism, "land and freedom", peasant republic, memoirs.*

Вступ. Знайомство зі спогадами дозволяє значно розширити наше уявлення про політичне світосприйняття селянства саме в питаннях його відношення до інституту монархії, до формування громадянського суспільства та участі в ньому, до перспектив встановлення демократичного суспільства загалом. Особливо гостро в період Першої російської революції (ПРР) ставало питання про майбутнє самодержав'я, його легітимність для трудових кіл населення, трансформацію російської монархії в бік конституційного ладу. Роздуми над цими питаннями займають значне місце в мемуарній літературі.

Мета – розкрити сутність ідейної трансформації селянства Наддніпрянщини у відношенні до інституту монархії, до релігії, «землі й свободи» та власної політичної активності за спогадами сучасників революції 1905–1907 рр. та резидентів опозиції.

Методи дослідження. У дослідженні мемуарів використано метод фактографії, що дозволило розглянути спогади як джерела суспільно-політичних процесів і відносин в їх конкретиці, а також виявити певні цінні свідчення. Історико-джерелознавчий метод допоміг виявити в спогадах нашарування партійних ідеологій і характеристик соціально-психологічного середовища, що відбилися на ідейних установах та світогляді їхніх авторів.

Результати дослідження. Хоча революційні зміни у суспільстві початку ХХ ст. похитнули монолітне духовне єднання царя та його «дітей», передусім, селянства, говорити про викорінення цезаризму в трудящих прошарках населення, навіть у вирішальний період революції, не доводиться. Для початкового періоду революції 1905–1907 рр. селяни здебільшого по-старинці продовжували свої біди ототожнювати з чиновниками та поліцією, диференціюючи їх від інституту монархії. Зокрема, про цю дивну ворожість селян до влади та їхню приязність до «напівмістичного царя» писав лідер есерів В. Чернов, вбачаючи в них «дитячу наївність довіряти всім та кожному та доручати власну долю в чужі руки» [30, с. 143]. Мабуть, найбільш чітко загальні настрої тодішнього українського селянства виразив у 1913 р. сумський публіцист Белоруссов, який згадував, що у 1905 році сумські революціонери вимушені були оминати питання про майбутній політичний устрій держави, і це при тому, що в регіоні більшість сільських районів визнавало владу лише повітового комітету Всеросійського селянського союзу: «у половині сіл неможна навіть було піднімати питання про царя, тим

більше неможна було його заперечувати. Там, де про царя говорити було можна, приходилося часто давати непевні, ухильні відповіді: Установчі збори, мовляв, розсудять» [2].

Збереження монархізму в поглядах селян зафіксували колишні учасники селянського руху, соціалісти і представники демократичної інтелігенції. Зокрема, К. Єршов для ілюстрації ідеологічних поглядів селянства Донбасу наводив спогади учасника робітничого повстання Коняхіна, який описав розмови революційних робітників та селянства на політичні теми: «коли їм [селянам] кажуть, що треба одібрати землю у поміщиків, це їм дуже подобалось, але коли справа стосувалась «геть царя», то вони якось оступалися з незадоволенням – «а як ми будемо без царя?» [8, с. 191].

Навіть у розпал революції, коли селяни підтримували гасла лівих партій, питання суверенітету глави держави нерідко схилялося в бік традиційних цезаристських почуттів, що чимало дивувало революціонерів. Колишній есер Р. Гончаров писав, що до агітації селянства Єлисаветградщини на початку революції потрібно було підходити дуже обережно, аби не зачепити їхні релігійні чи монархічні почуття («треба було налагодити справу так, щоб саме селянство почало зневірятися в Богові і цареві»), хоча ще під час Російсько-японської війни, примічав він, почалося поступове «витверезіння» селянства від цезаризму. На початку збройного далекосхідного конфлікту селяни сподівалися на змилювання з боку царя, який, згідно з їхніми очікуваннями, мав дати народу землю і волю. Проте поразки на війні переконували селян у зворотному [6, с. 7, 16]. Колишній соціал-демократ С. Немзер згадував, як на Полтавщині селяни іноді зустрічали агітаторів з питанням, чи не цар вас до нас нишком послав «відвідати мужицьке горе» [16, с. 86]? Сторонній спостерігач за життям села початку ХХ ст. Р. Реннінг (псевдо – Оленін) писав, що в цьому регіоні сільські громади у присудах про приєднання до Селянського союзу, вітаючи його програмове завдання добитися скликання Установчих зборів, впровадження демократичних свобод і ряду цілком соціалістичних заходів у галузі економіки, одночасно прямо наполягали, щоб «цар залишився» [18, с. 152]. Колишній член Херсонського губернського комітету (ХКГ) сільських організацій Російської соціал-демократичної робітничої партії Б. Козловський на прикладі зустрічей комітетчиків із селянами у с. Білоусівці Вознесенського повіту в 1906 р. відзначав, що ті прийнятно реагували на гасла захоплення землі, відмови від сплати податків і поставки рекрутів, але зв'язок питання про землю з питанням про самодержав'я фактично ними не сприймався [11, с. 174].

Подібна реакція викликала природне бажання багатьох революціонерів зіграти на монархічних почуттях селян. Це, зокрема, підтверджував колишній керівник ХКГ О. Черкунов: конфірмація Миколою II «Маніфесту 17 жовтня» використовувалася одеськими еседеками як агітаційний аргумент у бесідах із селянами, які з повагою ставилися до «царських паперів» [29, с. 38]. У протилежному випадку на агітаторів могли чекати неприємності. Зокрема, В. Мазуренко описував як загрозливу для свого життя ситуацію, коли членів Революційної української партії у лоб спитали на окружному донецькому з'їзді землевласників та селян «куди ви царя у вирокі поділи?» Українським соціалістам прийшлося ухилитися від відповіді, аби не втратити прихильність селян та не бути розтерзаними своїми розлюченими противниками, присутніми на зібранні [13, с. 37].

Коли ж вороги царя не приховували своїх намірів скинути монархію, їх могла наздогнати і зовсім сувора народна кара, як це спостерігалось під час подій у Ніжині, де слідом за велелюдними мітингами «днів свобод» у жовтні 1905 року почалися погроми євреїв та гоніння інтелігенції. Апофеозом селянської розправи над революційною молоддю став примус побитих студентів принести клятву на вірність цареві на колінах посеред баюру перед портретом Миколи II [15, с. 177]. Професор кафедри світової історії Ніжинського Історико-філологічного інституті ім. Безбородька В. Піскорський згадував про це як про вимушений і принизливий акт для запобігання фізичної розправи над студентами і загалом можливого погрому інституту. На відміну від «ніжинського аноніма», який указував на повне замирення після процесії з царським портретом, професор писав, що випадок з присягою лише сильніше розлючив селянську і хуліганську юрбу, яка побила кількох «інститутських» і ніяк не могла вгамуватися, вимагаючи видачі зброї та «демократів» на розправу. Врешті багатьом ніжинцям прийшлося рятуватися втечею [19, с. 231–234].

Подібні випадки вселяли надію в прибічників монархії заручитися підтримкою селянства для боротьби з революцією. Р. Реннінг, як показову, описав ситуацію, коли голова

полтавської повітової земської управи Є. Ганько перед голосуванням питання про всенародний представницький орган на нараді селян при управі раптом заявив про те, що Установчі збори можуть встановити республіку. Схвилювані цим повідомленням селяни вмиг відмовилися від ухвалення резолюції [18, с. 158].

Попри відсутність соціологічних даних, наведених мемуаристами прикладів достатньо аби дійти висновку про переважання монархічних поглядів у селянства, незважаючи на його готовність до активної участі в політичному житті держави. При цьому селянський цезаризм не був позбавлений прагматичних ноток. У свідомості селянства з монархом пов'язувалася економічна стабільність суспільства. «Як можна без царя, а хто тоді гроші друкувати буде?» – щиро дивувалися селяни перспективі розмежування реальної влади монарха та народного представництва на користь останнього. «Приходилося пояснювати, що на землі є республіки, де нема ані царя, ані короля, а «гроші» все одно карбують», – пригадував лідер селянського руху 1905 р. у Сумському повіті А. Щербак. Але навіть після пояснень він змушений був звертатися до авторитету монарха, аби згуртувати селян довкола соціальних завдань та просунути в селянське середовище ідею Установчих зборів, здатних вирішити болоче аграрне питання та ліквідувати кричущі правові наслідки кріпацтва. З тим самим явищем зіштовхувався і соратник А. Щербак М. Сердюк: «Державний устрій без царя – все це для разючої більшості здавалося неможливим» [24, с. 56; 31, с. 131–133].

Монархізм сільських обивателів однак уже не вписувався у формулу «самодержав'я, православ'я, народність», оскільки селяни вимагали представницької форми правління. Частина з них йшла далі – заперечувала верховенство монарха і піддавала жорсткій критиці його дії. Так, І. Пороскун у своїх спогадах цитував висловлювання одного із селянських ватажків, підтримане рештою під час страйку у Хотінському маєтку Сумського повіту. Той, будучи обуреним намаганням частини наймитів вигнати прийшлих робітників, назвав їх «посібниками *кривавого* Миколи II, який розстріляв тисячі таких же пролетарів 9-го січня» (курсив мій – Д. К.) [20, с. 97]. Звичайно, зробити таку відверту промову можна було, лише розраховуючи на підтримку публіки. Провісники антимонархічних почуттів з'являлися і в інших регіонах. Зокрема, один із керівників селянської «Сорочинської республіки» Г. Муха відзначав, що серед його односельців монархічні ілюзії ще до трагічних подій грудня 1905 року розвіялися зовсім [14, с. 91]. Навіть по завершенню революції антиурядові настрої українського селянства, розчарування у владі зберігалися попри здійснені нею поступки. Зокрема, українському журналісту С. Буді влітку 1907 р. селяни с. Баришівка Переяславського повіту скаржилися на те, як «скрізь нишпорять «лушні» (поліція) і як страшно на селі слово сказати». З цього вони робили висновок, що цар «обдурив нас із маніфестом» [3, с. 149].

Залучення селян до активної революційної боротьби, звісно, трансформувало їхні політичні погляди, вело до подальшої радикалізації вимог. «Ненавидимо царя, поміщиків та капіталістів, усіма силами будемо воліти знищення ладу, що дає жити багатіям і примушує вмирати від голоду селян та робітників», – відверто писали у вироку мешканці с. Обтове на Кролевеччині [23, с. 66–67]. Колишній соціал-демократ М. Пижов змалював яскравими фарбами рішучість сорочинських селян боронити здобуту свободу та їхню ненависть до начальства [21, с. 126–130].

На користь того, що протести проти авторитаризму царату поступово переходили в заперечення самої ідеї монархії, вказує ще одне важливе джерело вивчення психології селянства періоду ПРР – «приговори». Радянський історик Р. Ганелін, досліджуючи комплекс селянських петицій 1905 р., дійшов висновку, що здійснення заповітних мрій селянами пов'язувалося не з монаршою ласкою, а з представницьким органом, що прямо вказувало на корозію монархічної ідеології. Цезаризм набував чисто формального характеру. Крізь монархічну фразеологію селян проглядалися елементи революційної свідомості. Як приклад, автор посилається на вирок селян с. Бобриці Канівського повіту, які відверто шантажували царя погрозою смуги, якщо він не дасть їм землі [4, с. 129–130]. Подібна загроза звучить і у вірші молодого українського селянина, цитованого російською есеркою Т. Алексєєвою (російською мовою):

Ой, ты, батюшка Царь-отец!

Не веди нас как овец.

А дай ты нам ученье

И народное просвещенье.

*А то какие же мы твои дети,
Коль голодны, не одеты.
Не будем тебе налоги платить,
Твою царскую службу служить.
Как возьмем оружие крепко,
То станет начальство редко.
Теперь пришли те годы,
Что народу до свободы [1, с. 186].*

Ця селянська поезія наявно демонструє злам патерналістської психології частини селянства, яке вже не визнає «батьківства» монарха і вітає появу його альтернативи – «свободи». Звісно, наростання республіканських настроїв у селянському середовищі були найсильнішими саме там, де існували міцні осередки Селянського союзу та інших лівих організацій, які займалися політичним вишколом селян. Проте локальність «селянських республік» (Покошицької, Сумської, Гадяцької, Сорочинської тощо), короткочасність їхнього існування, слабкий зв'язок революційних партій із селянством, який переривався репресіями проти лівих, розмах чорносотенної пропаганди, починаючи від 1906 року, зумовлювали нестійкість республіканських і конституційних настроїв, консервували традиційні монархічні погляди.

У спогадах зустрічається оцінка й економічного світогляду селянства. Більшість мемуаристів погоджуються, що для селян найприйнятнішою була вимога націоналізації землі. Так, колишній член Одеського комітету РСДРП Б. Ельцин констатував, що селянство Одеської губернії в цілому одностайно солідаризувалося з міськими робітниками та разом виступало за відібрання землі в поміщиків [32, с. 68]. С. Сова-Степняк пояснював подібне явище в Конотопському повіті, як не дивно, саме переважанням в українських губерніях подвірного землекористування, яке не заважало популярності поглядів про те, що «земля Божа» [25, с. 42]. Загалом земельне питання, яке порушувалося опозицією, відіграло мобілізуючу роль – там, де заходила розмова про «землицю», завжди з'являлися юрби схвильованих селян. А. Овчаренко та А. Щербак згадували, що коли на засіданнях Сумського сільськогосподарського товариства почалися дискусії про наділення селян землею, це одразу привернуло увагу великої кількості землеробів. Унаслідок цього зібрання товариства почали перетворюватися на велелюдні мітинги [12, с. 69–76; 17, с. 81; 31, с. 133].

Рідше мемуаристи писали про теологічні дискусії з селянами. «Куди Бога дівати?» – питання, яке вони задавали агітаторам, нерідко загаяло останніх у глухий кут. А. Щербак згадував, що в такій ситуації він не розгубився і не тільки не заперечив буття Творця, але й використав релігійні почуття селян з метою пропаганди соціалістичних ідей. У цьому йому допомогли власні пошуки Бога: певний час А. Щербак знаходився під впливом толстовства; протягом 1896–1897 рр. жив в «інтелігентній комуні» Братський Хутір (Лиса Гора) у Чорноморському окрузі. А його учитель Л. Толстой в одному з листів навіть зізнався, що полюбив А. Щербака як свого послідовника. Навіть у розпал революційних подій 1905 р. А. Щербак запевнював російського письменника у відданості його вченню, називав толстовство «єдиним шляхом майбутнього», одночасно прохаючи Льва Миколайовича бути поблажливим до «тимчасових революційних мір» [33, с. 447; 26, с. 123]. Звернувшись до свого сектантського досвіду, А. Щербак склав біблійною мовою «Заповіти Отця», де «білими віршами» проповідував політичні свободи. Вони, запевняв мемуарист, справляли велике враження на селян [31, с. 131].

Релігійна тема підіймається і в спогадах Р. Гончарова. У Єлисаветградському повіті, писав він, до есерів нерідко приставали штундисти, які болюче сприймали соціальну несправедливість. При цьому частина з них під впливом революційної пропаганди потім цілком зрікалася віри [6, с. 65–66].

Усвідомлення селянами свого безправ'я теж знаходило місце в мемуаристиці. «Тяжке дитинство, служба у волості, де щоденно бачив тяжку долю бідняка-селянина, знуцання пристава над селянством, заборона організувати будь-яку книгозбірню, – ділився своїми враженнями про передреволюційне минуле сумський селянин А. Овчаренко, – все це змінило мій світогляд, породило зненависть до царату» [17, с. 81]. Гарною ілюстрацією того як селяни сприймали несправедливість є наведені у споминах С. Буди вірші одного селянина. У них критика безправ'я і безпорадності хліборобів подавалася з точки зору християнської етики (уривок, автентичність збережена):

*А як Сус Христос учив, того й низ гадають,
А з нас шкуру диручи, й Христа споминають
Бо при спомину Христа, як ніп споминає,
Дереться шкура товста, та ніхто нізнає.*

До віршів додавалася ілюстрація, на якій було зображено осіб привілейованих станів та куркулів у сонячному сяйві, тоді як чернь загнана поліцейськими шаблями та висп'ятками у п'їтму за завісу. Малюнок іронічно був озаглавлений «Свобода» [3, с. 149–150].

Невдоволення матеріальним і правовим становищем породжувало суспільно-політичну активність і наростання революційних настроїв селян, що теж відзначили сучасники. Священик церкви с. Обтове Кролевецького повіту Є. Доброжанський у лютому 1905 р. записав у своєму щоденнику, що з повідомленням про виступи робітників у великих промислових центрах у народі почалося «ремствування і невдоволення, відчувалося, що сильна гроза повисла над країною» [7, с. 69]. Автор спогадів про селянські заворушення у Нечаянській волості на Херсонщині П. Ходченко стверджував, що для підняття селянства до виступу було достатньо лише одних повідомлень про революційні виступи. Скрутне становище землеробів само штовхало їх до готовності підтримати гасла революції, «хвиля якої наповнила повітря». Крім того, їм допекли звістки про поразки і загибель односельців на «японській війні». Збурювали також новини про робітничі страйки і повстання на флоті [27, с. 98; 28, с. 334]. Таким сигналом до дій для селян Катеринославщини, згадував один із керівників селянського руху в губернії Є. Строменко, стало повідомлення про повстання на панцернику «Потьомкін». «Оце треба нам зробити із своїми поміщиками, що зробили потемкінці із своїми адміралами та офіцерами», – казали місцеві селяни [10, с. 184]. Очевидиця селянських виступів 1905 року С. Гончарська згадувала, що ситуація на селі на початку ПРР стала такою розпеченою, що достатньо було зібрати селян і проголосити палку промову аби вони почали хапати вили, забирати харчові запаси з поміщицьких комор, громити й палити панське майно [5, с. 47–48].

Усі ці картини мали ще доволі локальний характер. Справжнє масове революційне піднесення спостерігалось вже після проголошення Маніфесту 17 жовтня. Тоді на Конотопщині, за свідченням С. Сиви-Степняка, в осінні дні 1905 року «революційність селян всього повіту росла не днями, а годинами» [25, с. 42]. Найкращим свідченням готовності частини селянства зануритися в революційну боротьбу є власне вираження почуттів селян-мемуаристів. Зокрема, патетика вірша М. Сердюка «Предранкова доба» вирізняється політичною свідомістю революціонера, розчарованого мирними засобами боротьби (автентичність збережена):

*Столітня боротьба підпільними листками,
Безліч загублених серед пекельних мук!...
Ні! треба битися озброєно з катами,
Потрібно вибухів гвинтівок та шаблук [24, с. 69].*

Готовність селян вступити на шлях політичної боротьби пояснювала ту легітність, з якою членам опозиційних партій нерідко вдавалося їх загітувати та повести за собою. «Вербування нам давалося легко, – згадував невідомий соціаліст на псевдо «Немо»... – при вмілому підході, живучи поряд з ними [селянами], обговорюючи свій побут, прочитуючи прокламації, легко переконували селян у необхідності організації для боротьби зі своїми гнобителями» [9, с. 113]. Селянин с. Велика Чернеччина Сумського повіту Д. Савченко пригадував, що після виступу на сільському майдані оратора із Сум «почувалося, що вся могутня маса селянської людності за одне з нами й треба їй тільки доброго організатора, щоб вона стала грізною революційною силою» [22, с. 100]. Т. Алексєєва пригадувала, що молодих селян за живе чіпляли розповіді про гнітюче соціальне життя в країні, про боротьбу революціонерів та переслідування їх владою. Один із них зізнавався (орфографія збережена): «як я який день не прочитаю прокламацію, то так наче я не їв або Богу не молився. І світ мені не мілий і жити не хочетця» [1, с. 185]. Такі хлопці швидко приступали до справи – шукали парубків-одномудців, агітували односельців, підбурювали їх до страйків або протиправних дій. Водночас деякі автори скептично розцінювали революційний потенціал села, вказували на політичні розбіжності всередині селянства [8, с. 191; 16, с. 87; 25, с. 40].

Висновки. Документальні джерела, попри своє фактологічне значення, не здатні відтворити з максимальною повнотою події минулого, залишаючи осторонь психологію

індивіда та мас, без чого важко уявити більш-менш повну картину минулого. Мемуари якраз є чудовими свідченнями епохи, що насичують історію живим началом думки та переживань сучасника, а принадно до теми селянського руху початку ХХ ст. ще й перетворюються на важливе джерело політичної та соціальної свідомості селянства, розворушеного революцією. Мемуарна література виявляє певну полярність поглядів авторів на актуальність консерватизму у світогляді селянства. Зокрема, спогади частини аграрників доводять, що монархізм залишався основою державницького мислення селянства. Водночас динаміка і насиченість бурхливого громадського життя 1900-х років сприяла поступовій руйнації цезаризму і розумінню селянами важливості впровадження конституційного правління. Враховуючи географічну обмеженість споминів, можна стверджувати про різні ступені сприйняття монархії в регіонах. Крім того, реставрації монархічних почуттів сприяла поразка революції.

В основі економічного мислення селян містилася ідея про те, що «земля Божа», що користування нею треба здійснювати за принципом «трудової справедливості» (передбачала винагороду селянина за результатами його власної праці). Перегородою до свого соціального ідеалу селянство вважало бюрократію, діючу правову систему, відсутність народного представництва. Тож за умов змички з лівими партіями воно жваво підтримувало демократичні завдання революції і поволі революціонізувалося саме. Готовність до боротьби, до самопожертви частини селянства свідчила про зростання громадянських почуттів та рішучість селян стати активним членом громадянського суспільства, яке народжувалося.

REFERENCES

1. Alekseyeva T. Sredi krestian. Russkoye bogatstvo. 1907. № 3. S. 171–194.
2. Belorussov. Ten. vystupayushchaya iz tumana. Sumskey vestnik. 1917. 10 avgusta. S. 1.
3. Buda S. Z selianskykh nastroiv po revoliutsii 1905 roku (Storinka zi spomyniv). Ukraina. 1925. Kn. 4. S. 103–128.
4. Ganelin R. Petitsii po ukazu 18 fevralya 1905 g. Vspomogatelnyye istoricheskiye distsipliny. Leningrad. 1989. Vyp. KhIKh. S. 119–136.
5. Herasymenko O. V. Selianskyi rukh na Livoberezhnii Ukraini. (1900 – liutyi 1917 rr.): dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernihiv, 2008. 285 s.
6. Honcharov R. L. Z revoliutsiinoi borotby na seli. Kharkiv: Shliakhy revoliutsii, 1931. 75 s.
7. Dobrozhanskiy E. Iz tserkovnoy letopisi s. Obtovo. 1905 god na Konotopshchine. Sbornik materialov i vospominaniy. Konotop: Konotopskaya tipografiya Okrmestkhoza. 1925. S. 69–71.
8. Yershov K. H. Hrudneve zbroine povstannia v Donbasi. Litopys revoliutsii. 1930. № 6. S. 176–220.
9. Kogon E. Iz istorii selyanskogo dvizheniya na Ekaterinoslavshchine nakanune 1905 goda. Letopis revolyutsii. 1926. № 5. S. 95–130.
10. Kogon E. Krestianskoye dvizheniye v Ekaterinoslavskom uyezde v 1905 g. (K istorii pervoy revolyutsii na Ekaterinoslavshchine). Litopys revoliutsii. 1928. № 6. S. 169–229.
11. Kozlovskiy B. Na rabote v 1906 godu. Proletarskaya revolyutsiya. 1922. № 12. S. 174–177.
12. Kudinov D. Revoliutsiina diialnist Sumskohoho silskohospodarskohoho tovarystva u rozhortanni selianskohoho rukhu v Kharkivskii hubernii navesni-vlitku 1905 roku. Chasopys ukrainskoi istorii. Kyiv, 2007. Vyp. 7. S. 69–76.
13. Mazurenko V. Nashe selo v 1905 godu. Proletarskaya revolyutsiya. 1925. № 2. S. 27–46.
14. Mukha G. Kak proizoshli sorochinskiye sobytiya. 1905 g. na Poltavshchine. Sbornik. Poltava: b. v.. 1925. S. 90–100.
15. Nezhinskaya revolyutsiya i kontrevolyutsiya (18–24 oktyabrya 1905 g.). Istoricheskiy vestnik. 1906. № CIV. S. 160–185.
16. Nemzer S. Nasha rabota v derevne. 1905 god na Poltavshchine. Sbornik. Poltava: b. v.. 1925. S. 85–88.
17. Ovcharenko A. Spohady pro revoliutsiiu 1905 roku na Sumshchyni. 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. Sumy: Pluh i molot, 1930. S. 81–83.
18. Olenin R. Krestiane i intelligentsiya. K kharakteristike osvoboditelnogo dvizheniya v Malorossii. Russkoye bogatstvo. 1907. № 2. S. 135–169.
19. Piskorskiy V. K. Vybrani tvory ta epistoliarna spadshchyna. Kyiv: b. v., 1997. 350 s.
20. Poroskun I. Spohady pro 1905 rik. 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. Sumy: Pluh i molot, 1930. S. 96–99.
21. Pyzhov N. Sorochinskoye krestianskoye vosstaniye 1905 g. Vospominaniya rukovoditelya vosstaniya. Moskva: Izdatelstvo Vsesoyuznogo obshchestva politkatorzhan i ssylnoyoselentsev. 1929. 174 s.
22. Savchenko D. M. Moia uchast u revoliutsii 1905 roku. 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. Sumy: Pluh i molot, 1930. S. 100–102.
23. Senchenko I. A. Krestianskiy revolyutsionnyy kruzhok v sele Obtovo. 1905 god na Konotopshchine. Sbornik materialov i vospominaniy. Konotop: Konotopskaya tipografiya Okrmestkhoza. 1925. S. 57–68.

24. Serdiuk M. Do 25-richchia 1905 roku (Spohady pro revoliutsiini podii na Sumshchyni). 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. Sumy: Pluh i molot, 1930. S. 53–69.
25. Sova-Stepnyak S. A. «Pyaty» god. 1905 god na Konotopshchine. Sbornik materialov i vospominaniy. Konotop: Konotopskaya tipografiya Okrmestkhoza. 1925. S. 36–45.
26. Tolstoy L. N. Polnoye sobraniye sochineniy. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo khudozhestvennoy literatury. 1954. T. 70: Pisma. 1897. 240 s.
27. Khodchenko P. V kolyshnii Nechaianskii volosti. Dnipro. 1955. № 12. S. 98–100.
28. Khodchenko P. 1905 rik v s. Nechaianomu. 1905 god na Nikolayevshchine (Khronika. stati. materialy po istorii revolyutsii 1905 goda na Nikolevshchine). Nikolayev: Izdaniye Nikistparta. 1925. S. 333–337.
29. Cherkunov A. N. Revolyutsionnoye dvizheniye sredi krestian na yuge Rossii i sotsial-demokratiya (Iz lichnykh vospominaniy). Katorga i sylka. 1925. № 3. S. 37–50.
30. Chernov V. Velikaya russkaya revolyutsiya. Vospominaniya predsedatelya Uchreditelnogo sobraniya. 1905–1920. Moskva: ZAO Tsentrpoligraf. 2007. 430 s.
31. Shcherbak A. 1905 god v Sumskom uyezde. 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. Sumy: Pluh i molot, 1930. S. 129–143.
32. Eltsin B. Rabota sredi krestian. 1905 god. Revolyutsionnoye dvizheniye v Odesse i Odeshe. Odessa: b. i., 1925. S. 60–72.
33. «Yasnopolyanskiye zapiski» D. P. Makovitskogo. Kn. 1. 1904–1905 // Literaturnoye nasledstvo. T. 90. V 4-kh kn. / [Red. komissiya S. A. Makashin. M. B. Khrapchenko. V. R. Shcherbina]. Moskva: Nauka. 1979. 544 s.